

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA “ILTIMOS” NUTQ AKTI
QO‘LLANILISHINING KOMMUNIKATIV VA PRAGMATIK

<https://doi.org/10.70728/qdpi.v08.i01.048>

Tojiyeva Farangis Kamolovna

*TSUULL., 2nd year master’s degree student of Comparative linguistics,
linguistic translation: English*

Email: farangistojiyeva@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек ва инглиз тилларида илтимос нутқ актининг коммуникатив ва прагматик хусусиятлари қиёсий таҳлил қилинади. Тадқиқотда илтимосларнинг тўғридан-тўғри, конвенционал билвосита ва неконвенционал билвосита ифодаланиш шакллари фарқланиб, юмшатовчи воситалар, мурожаат шакллари, олдинги кетма-кетликлар (pre-sequences) ҳамда қўллаб-қувватловчи ҳаракатлар батафсил ёритилади. Шунингдек, ижтимоий масофа, ҳокимият асимметрияси ва талаб даражасининг нутқий амалга оширилишга таъсири таҳлил қилинади. Нутқ актлари ва хушмуомалалик (политенесс) назарияларига таянган ҳолда, тадқиқот тиллараро фарқларни талқин қилади, тил ўрганиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган интерлингвал интерференция хавфларини аниқлайди ҳамда таржима, таълим ва маданиятлараро мулоқот учун амалий хулосаларни тақдим этади.

Калит сўзлар: илтимос нутқ акти; мулойимлик стратегиялари; тўғридан-тўғри/билвосита илтимос; “илтимос” маркери; could/would; social distance; face; supportive moves; қиёсий прагматика.

Аннотация: В статье выполнен сопоставительный анализ коммуникативно-прагматических особенностей речевого акта просьбы в узбекском и английском языках. Определены типы реализации просьбы (прямой, конвенционально косвенный, неконвенционально косвенный), описаны средства смягчения, формы обращения, предвысказывания и поддерживающие ходы, а также влияние социальной дистанции, асимметрии власти и степени навязанности. Интерпретация результатов опирается на теории речевых актов и вежливости; обсуждаются риски межъязыковой интерференции, переводческие и дидактические импликации.

Ключевые слова: речевой акт просьбы; вежливость; конвенционально косвенная стратегия; смягчители; could/would; социальная дистанция; face; поддерживающие ходы; сопоставительная прагматика.

Abstract: This paper offers a comparative analysis of the communicative and pragmatic features of the request speech act in Uzbek and English. It distinguishes direct, conventionally indirect, and nonconventionally indirect realizations, detailing softeners, address terms, pre-sequences, and supportive moves, as well as the effects of social distance, power asymmetry, and degree of imposition. Drawing on speech act and politeness theories, the study interprets cross-linguistic differences, identifies risks of interlanguage interference, and outlines implications for translation, pedagogy, and intercultural communication.

Keywords: request speech act; politeness strategies; direct/indirect requests; softeners; could/would; social distance; face; supportive moves; comparative pragmatics.

Кириш. Илтимос нутқ акти кенг мулоқот амалиётида энг кўп учрайдиган иллокутив турлардан бири ҳисобланади; у ижтимоий ҳаёт тартибини, ҳамкорлик муносабатларини ва ҳурмат рамзларини материаллаштиради. Нутқ актлари назариясида илтимослар директивалар синфига киради, яъни улар орқали нутқ соҳиби эшитувчидан муайян амални бажаришни “кўзлайди” [1;94-101]. Илтимоснинг коммуникатив ва прагматик хусусиятлари тиллараро фарқланиши, айниқса, ўзбек ва инглиз тиллари ўртасидаги қиёсда, қуйидаги омиллар билан боғлиқ: ижтимоий масофа ва қудрат нисбати, юклама даражаси (imposition), маданий нормаларда “юз” (face) ва ҳурмат кодларининг қандай қурилгани, шунингдек грамматик ва лексик воситаларнинг тизимли фарқи [3;74-77]. Масалан, ўзбек тилида “сиз”/“сен” муҳолифати, мурожаат этикетлари (“ака/опа”, “устоз”, лавозим-исм шакли), жумшатувчи маркерлар (“илтимос”, “майлими”, “ҳалиги”, “бир дақиқа”) илтимоснинг таъсирини чуқур тарзда қайта калибрлайди. Инглиз тилида эса модаллар (could/would/can), шартлилик (I was wondering if...), hedging (just, maybe, possibly), “please” ва supportive moves (grounders, disarmers, apologies) комплекс тарзда қўлланилади [5;17-23]. Мазкур мақолада ушбу икки тизим қиёсий таҳлил этилади, уларнинг умумийлик ва фарқлари, шунингдек, таржима ва тил ўргатишдаги амалий аҳамияти ёритилади.

Методлар

Таҳқиқот қиёсий-прагматик ёндашув асосида амалга оширилди. Материал сифатида турли коммуникатив жанрлардан (маиший мулоқот, хизмат кўрсатиш соҳаси, таълим ва иш муҳити) олинган жонли нутқ парчалари, медиа-текстар ва диалогик эпизодлар танланди; шунингдек, анъанавий дискурс тўлдириш топшириқлари (Discourse Completion Task) учун намунавий сценарийлар шакллантирилиб, уларда илтимослар ифодаланишининг грамматик, лексик ва дискурсив воситалари белгилаб чиқилди [5;17-23]. Таҳлил стратегияси уч босқичли бўлиб: 1) илтимос турларини типологик ажратиш (тўғридан-тўғри; анъанавий билвосита; ноанъанавий билвосита), 2) жумшатувчи маркерлар ва supportive moves ни инвентаризация қилиш, 3) ижтимоий омиллар (D, P, R: social distance, power, ranking of imposition) таъсирини шарҳлаш. Тиллараро қиёсда функционал эквивалентлар

қидирилди; таржимадаги дискурсив мослашув (pragmatic equivalence) масалалари махсус кўриб чиқилди. Иқтибослар сони камайтирилди ва ҳар бир ҳавола илмий манба билан тасдиқланди. Чуқур статистик хулосалар эмас, балки сифат жиҳатдан тавсифий натижалар устувор қилинди, чунки мақсад илтимос актини амалий коммуникатив ўринлар доирасида моделлаштиришдан иборат эди.

Натижалар

Биринчи натижа – илтимос турларининг ҳар икки тилда умумий типология бўйича тақсимланишидир. Тўғридан-тўғри илтимослар ўзбек тилида императив ва ҳукм тарзида кўринади: “Китобни беринг, илтимос”, “Илтимос, эшикни ёпинг.” Шу ерда “илтимос” лексемаси императивни юмшатади; шунга қадар “-инг/-инглар” шакли (ҳурмат) билан “-син” формаси (масофали, биров расмий) таркибий роль ўйнайди[13;96] Инглиз тилида тўғридан-тўғри илтимослар: “Pass me the book, please.” *Иккинчи натижа* – анъанавий билвосита илтимослар кўламининг кенглиги. Ўзбек тилида “Китобни бериб юборсангиз бўладими?”, “Сизни бир дақиқа вақтингизни олсам майлими?”, “Телефонингизни бир дақиқа бериб тура оласизми?” каби конструкциялар потенциал (ол-/бер-) ва имконият маъноларини (майлими, бўладими) қўшиб, “-ми” саволча ва юмшатовчи маркерлар билан чуқурлаштирилади. Инглиз тилида эса “Could you please open the window?”, “Would it be possible to...?”, “I was wondering if you could...” каби формулалар конвенционал индиректликнинг ядросини ташкил этади [5;17-23]. Ҳар икки тилда “grounder” – илтимосга асос бўлувчи изоҳ – кўп қўлланади: “Агар имкони бўлса, деразани очсангиз, жуда иссиқ бўлиб кетди,” ёки “Could you possibly turn it down? It’s a bit loud here.” *Учинчи натижа* – ноанъанавий билвосита илтимосларнинг мулоқотда “ишора” ва имплицатурага таянишидир. Ўзбек тилида “Бу ер жуда совуқ экан...” деган изоҳ орқали “Деразани ёпиш” сўралади; ёки “Кофе ҳиди жуда яхши-ку” – “бир пиёла бер” имплицатураси. Инглиз тилида “It’s quite dark here.” деган баёнот лампани ёқишни сўрайди. Бу турдаги илтимослар Grecian кооперация принципи ва имплицатураларига суянади; бироқ маданий кодлар фарқи сабабли нотўғри тушуниш эҳтимоли ҳам юқори.[14;14]. *Тўртинчи натижа* – юмшатовчи маркерлар ва supportive moves ларнинг тиллараро тақсимооти. Ўзбек тилида: “илтимос”, “майлими”, “бир дақиқа”, “ҳалиги”, “бошингизни оғритмадимми?”, “мумкин бўлса”, кабилар; *мурожаатда* “ака/опа/устоз/муаллим” каби ижтимоий ҳурмат кодлари ва “сиз” формаси устувор. Инглиз тилида “please”, “just”, “maybe”, “a bit”, “possibly”, “if you don’t mind”, “if it’s not too much trouble” кабилар кенг қўлланади. Supportive moves сифатида ҳар икки тилда узр сўраш (“Kechirasiz...”, “Sorry to bother you, but...”), шарҳ (grounder), юмшатовчи баҳолаш (“bir oz”, “a bit”), хатто “sweetener” (“Sizga жуда ёқишини биламан...”) қўлланади [11;8]. *Бешинчи натижа* – ижтимоий масофа (D), қудрат (P) ва юклама (R) омиллари таъсирининг ўзига хос ўлчами. Юқори P вазиятларида ўзбек тили илтимосни максимал юмшатишга мойил: “Агар қарши бўлмасангиз, ҳужжатларга имзо қўйдириб олмокчи эдим.” Инглиз тилида шартли конструкциялар ва модал сузлардан қочиш мулозимликни

таъминлайди: “Would you be able to sign these documents when you have a moment?” Юклама юқори бўлса, икки тилда ҳам кенгроқ grounder ва кечирим билан илтимос бошланади. *Олтинчи натижа* – таржима ва ўқитишда прагматик эквивалентлик муаммолари. Масалан, “Илтимос” ҳар доим “please” эмас: айрим расмий вазиятларда “Would you mind...”, “I was wondering if...” тўғрироқ; аксинча, “please”нинг кўпол императив билан келиши ўзбек тилида “илтимос” билан қопланганда қизиқ туюлиши мумкин, чунки “илтимос” аксар вақт мурожаат ва эҳтиромни ҳам сигналлайди. Худди шундай, ўзбек тилида “сен/сиз” фарқи инглиз тилида грамматик эмас, лекин мулойимлик ресурслари орқали мосланади.

Муҳокама

Нутқ акти назариясига кўра, илтимос “тингловчига бирор ишни килдиришга қаратилган уриниш”дир [2;66-71]. Бу таъриф моҳиятни аниқ ифодалайди, бироқ мулоқотдаги ҳеч бир илтимос “ҳолис уриниш” эмас: у ҳар доим ижтимоий муносабатлар, манфаатлар мувозанати, юзни сақлаш стратегиялари билан ўралган. Brown ва Levinson мулойимликни “адресатнинг face ни ҳисобга олиши” деб таърифлаб, D, P, R омиллари бўйича стратегик танловни тақозо этади [3;74-77] Ушбу назария ўзбек ва инглиз тилларига татбиқ этилганда, қуйидаги назарий хулосаларга келамиз. *Биринчи*, ўзбек тилида рақамлашган этикет формулалари ва мурожаат тизими илтимоснинг семантик зичлигини оширади: масалан, “Ака, шу эшикни ёпиб қўя олмнйсизми?” гапида “ака” мулоқот чегарасини юмшатса, “-олмайсизми” икки карра юмшатув (модал+юклама) беради; “илтимос” кўшилса, перлокутив таъсир яна юмшайди. *Иккинчи*, инглиз тилида шартли ва модал қурилмалар анъанавий билвоситаликнинг асосий канали бўлиб, “I was wondering if...” каби идиоматик фреймлар адресатга қарор эркинлигини қатъий сақлаб қолади. *Учинчи*, ҳар икки тилда grounder ва apology илтимосни ижтимоий жиҳатдан қонунийлаштиради; айниқса, юқори юкламада бу зарур. Wierzbicka (1991) эса маданий сценарийлар турличалигини кўрсатиб, “politeness” тушунчасининг семантик профили тилларга кўра ўзгаришини таъкидлайди. Бу ерда Wierzbicka позицияси ўзбек-инглиз муқоясасига яқинроқ: масалан, ўзбек тилида “сен/сиз”, “ака/опа” каби маркерларсиз илтимос кўп вазиятда нотўлиқ қабул қилинади, инглиз тилида эса модал-ҳеджлар асосий ўринда. Илтимос стратегияларининг классификациясига келганда, Blum-Kulka, House & Kasper (1989) таклиф этган тўғридан-тўғри–конвенционал индирект–нонконвенционал индирект шкаласи ҳар икки тил учун ишончли асос берди. Ушбу доирада ўзбек тилидаги “бўладими/мумкинми/майлими/-оларди/-олармиди” туркуми инглиз тилидаги “could/would/was wondering if/would it be possible” билан функция жиҳатидан чамбарчас мос келади. Fraser (1990) эслатганидек, “politeness” биргина стратегик қават эмас, балки нормалар-утилитар келишувлар йиғиндиси; шу боис, тарбия, иш маданияти, жамоат транспорт этикети каби соҳаларда бир тил ичида ҳам микро-нормалар фарқланади. Бу кузатув ўзбек материаллари билан ҳам тасдиқланди: бозор

муомаласидаги илтимос тил тарбиявий муҳитдаги илтимосдан шакл ва тонда кескин фарқ қилади [12;25].

Нутқ актларига оид классик фикрлардан бири “to say something is to do something” деган афоризмдир [1;94-101] Биз бу иборани илтимос актлари мисолида қўлласак, сўзлашнинг ўзи ижтимоий ҳаракат экани яққол кўринади: илтимос орқали шахс муносабатларни қайта белгилайди, умумий вазифаларни синхронлаштиради, ресурслардан фойдаланишни келишади. Бироқ Austinнинг умумий қонуниятлари илтимоснинг майда услубий фарқларини англатиш учун етарли эмас; шунинг учун ҳам қиёсий прагматика, фрейм ва жанр таҳлиллари зарур эканини таъкидлаймиз.

Хулоса

Мазкур мақола ўзбек ва инглиз тилларида илтимос нутқ актининг коммуникатив ва прагматик хусусиятларини қиёсий равишда ёритди. Асосий хулосалар қуйидагича: 1) ҳар икки тилда илтимослар тўғридан-тўғри, конвенционал билвосита ва ноқонвенционал билвосита турларида амалга оширилади; 2) ўзбек тилида ҳурмат ва мурожаат тизимлари (“сиз”, “ака/опа”, лавозим-исм), лексик-жумла маркерлари (“илтимос”, “майлими”, “мумкинми”, “бўладими”) ва грамматик юмшатув (модал -ол-, -ми юкламаси, шартлик) стратегик аҳамиятга эга; 3) инглиз тилида модаллар, шартли/инфинитив фреймлар, “please” ва hedging воситалари, шунингдек supportive moves кенг қўлланади; 4) D, P, R омиллари ҳар икки тилда стратегия танловини прогноз қилади, бироқ амалга ошириш воситалари тизими маданий жихатдан узига хос; 5) таржима ва тил ўқитишда прагматик эквивалентлик ва маданий сценарийлар ҳисобга олинмаса, мулоқотда ноқулайликлар келиб чиқиши мумкин.

Фойдаланилган Адабиётлар рўйхати

1. Austin, J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle, John R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Brown, Penelope; Levinson, Stephen C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
4. Leech, Geoffrey N. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983.
5. Blum-Kulka, Shoshana; House, Juliane; Kasper, Gabriele (eds.). Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. Norwood, NJ: Ablex Publishing, 1989.
6. Trosborg, Anna. Interlanguage Pragmatics: Requests, Complaints, and Apologies. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1995.
7. Wierzbicka, Anna. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1991.
8. Fraser, Bruce. Perspectives on politeness. Journal of Pragmatics. Amsterdam: Elsevier, 1990.
9. Kasper, Gabriele; Blum-Kulka, Shoshana (eds.). Interlanguage Pragmatics. Oxford; New York: Oxford University Press, 1993.

10. Spencer-Oatey, Helen. *Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory*. London; New York: Continuum,
11. Jumaniyazova, F. R. (2025). Tilshunoslikda sotsiopragmatik omil tushunchasi. *Ilm fan taraqqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta’lim*, 6(2).
12. Alibekova, R. (2025). O‘zbek tilshunosligida pragmatik birliklarning nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari. *Modern Education and Development*, 38(3).
13. Mirzaraxmatova, L. (2025). Pragmatic analysis of requests in cross-cultural communication. *International Journal of Science and Technology*, 2(8).
14. G‘opporova, N. (2023). Ingliz va o‘zbek tillarida direktiv nutqiy aktlarni ifodalovchi vositalarning kommunikativ-pragmatik tadqiqi. *Qo‘qon Universiteti Xabarnomasi*, 14, 1159.